

Kako potaknuti osjećaj pripadanja školi?

Smjernice udruge Pragma za osnovne i srednje škole

Pri korištenju ovih Smjernica, molimo Vas koristite sljedeće citiranje:

Adamlje, J. i Marković, N. (2021). *Kako potaknuti osjećaj pripadanja školi? Smjernice udruge Pragma za osnovne i srednje škole*. Zagreb: Pragma. Dostupno na: <https://www.udruga-pragma.hr/kako-potaknuti-osjecaj-pripadanja-skoli>.

Osjećaj pripadanja i privrženosti školi jedan je od vrlo značajnih zaštitnih čimbenika u prevenciji disciplinskih problema i školskog neuspjeha učenika, a što za posljedicu ponekad ima i prerano napuštanje obrazovanja koje sa sobom nosi daljnje vrlo nepovoljne rizike za mlade osobe, posebno tzv. *NEET* status (populacija koja se ne nalazi u obrazovanju, zaposlenju, a niti u osposobljavanju). Drugim riječima, pripadanje i privrženost školi značajno povoljno utječu na uspjeh učenika, u akademskom, socio-ekonomskom i interpersonalnom smislu (uspostavljanje i održavanje kvalitetnih odnosa). Stoga koncept „privrženosti“ postaje nezaobilaznim elementom u kreiranju programa, mjera, aktivnosti i intervencija s učenicima (Marković, Jelić i Adamlje, 2019).

Povezanost sa školom označava osjećaj pripadanja školi i postojanje mreže odnosa s vršnjacima i nastavnicima. Taj je osjećaj sličan privrženosti jer može kod djece stvoriti osjećaj sigurnosti i vrijednosti koji potom doprinose lakšem prihvaćanju intelektualnih i socijalnih izazova i istraživanja. Dijete koje osjeća povezanost sa školom osjeća da ga ljudi u školi vole, da im je stalo do njega. Dijete koje nije vezano za školu, može se osjećati usamljeno, isključeno i udaljeno. Identifikacija sa školom, osjećaj pripadnosti i pozitivni odnosi s nastavnicima povezani su s nižom stopom ispadanja iz škole (Christenson i Thurlow, 2004). Povezanost sa školom je također u korelaciji s manjom depresivnošću kod adolescenata (Jacobson i Rowe, 1999).

Sadržaj ovih Smjernica u isključivoj je odgovornosti udruge Pragma te ne odražava stav Ministarstva rada, mirovinskoga sustava, obitelji i socijalne politike. Program „Podrška mladima u zajednici - razvoj socijalnih usluga usmjerenih mladima“ (Četvrta faza)“ sufinancira (provodi se uz potporu) Ministarstva rada, mirovinskoga sustava, obitelji i socijalne politike.

Neka istraživanja nalaze da u višim razredima kvaliteta odnosa učenika s pojedinim (predmetnim) nastavnikom u velikoj mjeri utječe na to kako se učenici osjećaju u vezi škole i nastavnog programa (Bergin, Bergin, 2009. prema Osterman 2000). Ukoliko učenici svoje nastavnike doživljavaju podržavajućima i osjećaju se sigurno u odnosu s njima, u većoj mjeri pokazuju zanimanje i angažman za školu, što posredno utječe na uspjeh i ocjene. **Stoga se učinkoviti školski programi, usmjereni uspješnom završetku školovanja, barem djelomično usmjeravaju na učeničke odnose sa školom.**

Prema Bergin i Bergin (2009), privrženost ima barem dvije funkcije koje su važne za funkcioniranje u razredu:

- omogućuje osjećaj sigurnosti koji djeci daje slobodu u istraživanju; Privrženost osigurava ravnotežu između potrebe za sigurnošću i unutarnje motivacije djece za istraživanjem okoline.
- stvara temelje za socijalizaciju djece; Djeca usvajaju ponašanje i vrijednosti odraslih koji s njima razvijaju skladan odnos i interakcije.

Uspostavljanje pozitivnih odnosa nastavnika i učenika osobito su važni kod učenika koji u svojim obiteljima nisu imali priliku razviti tzv. sigurnu privrženost. Nesigurno privrženost djeca imaju teškoća u uspostavi kontakata i bliskih odnosa, imaju teškoće na području mentalnog zdravlja (npr. depresivnost, anksioznost, fobije...), bojažljiva su, nepovjerljiva, nezrela, indiferentna, antisocijalna. Sve navedeno predstavlja veliki izazov za nastavnike, pri čemu je važno izbjegavati ponašanja koja potvrđuju uspostavljena očekivanja kod učenika (npr. da će ih odrasli kazniti, biti grubi, odbiti, neće imati za njih empatije). Nesigurno privrženost djeca traže pozitivne, tople odnose od povjerenja, ali im nedostaju ključne vještine za njihovo uspostavljanje. Nastavnici su ti od kojih se očekuje da pozitivno utječu na promjenu stavova i ponašanja učenika u odnosima s drugima te da odgovore na njihove emocionalne potrebe.

Preporuke za poticanje privrženosti u školi - preporuke nastavnicima

Autori Bergin i Bergin (2009), koji su proveli opsežno istraživanje o privrženosti školi, donose nekoliko preporuka nastavnicima kako bi olakšali učenicima razvoj privrženosti unutar školskog (razrednog) sustava:

- **Uspostavljati osjetljive, tople i pozitivne interakcije s učenicima.** Nastavnici koji imaju veća znanja o razvojnim fazama djece, osjetljiviji su u interakcijama s djecom, stoga je važno ulagati u edukaciju nastavnika.
- **Imati visoka očekivanja od učenika.** Nastavnici koji brinu o akademskom znanju svojih učenika, pristupaju im individualno, pitaju ih treba li im pomoć, hrabre ih, motiviraju, pojašnjavaju gradivo, čine nastavu zanimljivom itd., kod učenika stvaraju osjećaj da se nastavnici o njima brinu (slično potvrđuju i rezultati PISA istraživanja, provedenog među OECD zemljama 2012. godine).
- **Pružati izbor učenicima,** kada god je to moguće, što učenicima pomaže osjećati veću prisnost s nastavnicima.
- **Koristiti objašnjenja za pravila i ukazivati na posljedice kršenja pravila, umjesto uspostavljanja prinudne discipline** (korištenje prijetnji, nametanje superiornosti nastavnika, zloupotrebljavanje moći nastavnika, npr. kroz ocjene). Učenici su povezaniji sa školom u ustanovama u kojima ne vlada gruba disciplina. Određeni autori sugeriraju da, kada se moć nastavnika koristi u najmanjoj mogućoj mjeri, a emocionalni ton je pozitivan i poštivajući, ostvaruje se disciplina koja najviše pridonosi harmoniji u razredu.
- **Poticati učenike da budu ljubazni, da pomažu jedni drugima i prihvaćaju jedni druge, tj. poticati prosocijalno ponašanje.** Vršnjačka kultura je ključna komponenta povezanosti sa školom: što se vršnjaci međusobno više slažu, to je veća povezanost sa školom.

Prosocijalnost među učenicima se može poticati kroz osobni primjer nastavnika (pozitivan model), razredne/školske projekte s komponentom pomaganja ili jednostavno putem verbalnog nagrađivanja pozitivnog ponašanja učenika (pri čemu je važno paziti da se komplimenti ne primjenjuju samo na nekoliko „uzornih“ učenika te izbjegavati usporedbe poput „vidiš kako je Lana to lijepo napravila, ugledaj se na nju!“).

- **Planirati intervencije za specifične, teške odnose - unaprijed, proaktivno, umjesto reaktivno.** Za njih je potreban individualan pristup, vrijeme i energija koji mogu naizgled „oduzimati“ vrijeme od nastavnog programa. Međutim, ako se uzme u obzir vrijeme koje se ulaže u svakodnevno discipliniranje i sukobe s učenicima (jer su im učenici s teškim iskustvom u obitelji skloni), tada se ulaganje u individualni pristup svakako više isplati. Npr. učitelj može neko vrijeme provoditi pomažući specifičnom učeniku dok ostali rade druge zadatke ili u suradnji sa stručnom službom može se obaviti preventivni individualni razgovor sa svakim učenikom na početku određenog školskog razdoblja (1. i 5. razred osnovne škole, 1. razred srednje škole), u kojem se mogu ustanoviti specifične potrebe i rizici za pojedinog učenika te planirati podrška.

Preporuke programskih i strukturalnih promjena na razini škole (Marković, Jelić, Adamlje, 2019. prema Bergin, Bergin, 2009):

- **Uspostaviti intervencije na školskoj razini.** Škole s učenicima u visokom riziku mogu poboljšati odnose nastavnika i učenika kroz školsku politiku. Autori opisuju primjer vrtića koji su pohađala djeca koja su bila izbačena iz ostalih vrtića zbog lošeg ponašanja. Odgajatelji su se u tom vrtiću ponašali konzistentno na pozitivan način kako bi razbili očekivanja djece da su odrasli nekonzistentni, odbacujući, loši, grubi i slično. Rezultat takve intervencije je bio da su djeca koja su u početku bila najnesigurnije privržena, najviše napredovala, u smislu da su razvila sigurnu privrženost.

- **Omogućiti raznolikost izvannastavnih aktivnosti dostupnih učenicima kako bi imali prilike boljeg povezivanja s vršnjacima i nastavnicima.** Izvannastavne aktivnosti omogućuju povezivanje sa školom kroz slobodan izbor aktivnosti (od interesa učenika), razvijanje odnosa s vršnjacima i trenerima/učiteljima. Pokazuje se da izvannastavne aktivnosti čak u puno većoj mjeri doprinose povezivanju sa školom u odnosu na razredne aktivnosti (Christenson, Thurlow, 2004). U višim razredima je sudjelovanje u takvim aktivnostima značajno utjecalo na smanjenje ispadanja iz obrazovnog sustava (Mahoney i Cairns, 1997) te se i srednjoškolci osjećaju povezaniji sa školom kada u velikoj mjeri sudjeluju u izvannastavnim aktivnostima (McNeely i sur., 2002). Ta činjenica postaje važna kada se razmatra učiniti dostupnim izvannastavne aktivnosti svim učenicima, bez obzira na socio-ekonomski status. Učiniti ih dostupnima samo bogatijim obiteljima može produbiti nepovoljni položaj učenika koji dolaze iz obitelji s manje mogućnosti.
- **Očuvati škole „malima“ po broju učenika.** Američka istraživanja pokazuju da se učenici osjećaju bolje povezanima sa školom ukoliko su one „manje“ - optimalan broj učenika za stvaranje povezanosti sa školom bio bi oko 300 učenika. No, veličina razreda, nasuprot veličini škole, ne utječe na razinu povezanosti (McNeely i sur., 2002).
- **Pružiti kontinuitet ljudi i mjesta.** Kako za razvoj privrženosti treba vrijeme, potrebno je da su nastavnici i učenici dovoljno dugo zajedno, što će ovisiti i o dobi djeteta i vrsti njegove privrženosti s kojom ulazi u vrtić/školu. Bilo bi važno da skupina djece ostaje zajedno kroz godine školovanja te da kroz više godina školovanja ostaju u istoj zgradi (što je u Hrvatskoj uglavnom i slučaj, iako negdje postoje slučajevi da se djeca pregrupiraju na prelasku iz nižih u više razrede ili prelaze iz područnih škola u središnju školu). Također, kontinuitet nastavnika je važan – da u školi nema čestih fluktuacija nastavničkog osoblja. To utječe na poboljšanje discipline u razredu, motivaciju za akademske zadatke i uspjeh učenika.

- **Olakšati prijelaz u novu školu ili kod upoznavanja novih nastavnika.** Učeniku dodijeliti nastavnika kojeg su imala starija braća ili smjestiti prijatelje u isti razred, održavati neformalna druženja nastavnika i učenika, organizirati posjete školama za buduće učenike, dodjeljivanje „mentora“ (starijih učenika) koji pomažu novim učenicima u privikavanju na novu sredinu, neki su od načina na koji se to može ostvariti.
- **Smanjiti prelasku iz razreda i u razred.** To može ometati razvoj privrženosti i osjećaja pripadanja razredu, osobito kod nesigurno privržene djece, što se posebno odnosi na situaciju kada dijete, pored škole, odlazi na dodatne satove kod drugih nastavnika, tretmane, terapije, izvannastavne aktivnosti, u nadzoru je centra za socijalnu skrb itd. Postojanje adekvatnih službi u školi te asistenta na nastavi smanjuje konfuziju djece kao i anksioznost pri posjećivanju različitih ustanova.
- **Nastavnici bi trebali izbjegavati sudjelovati u „tračevima“ (ogovaranju) učenika u zbornici; nastojati upoznati učenike, znati gdje žive, (barem povremeno) s njima jesti obroke, neformalno s njima razgovarati.** Sve su to prilike za međusobno povezivanje i stvaranje „obiteljske“ atmosfere u odgojno-obrazovnim ustanovama.

Preporuke OECD-a usmjerene podizanju kvalitete strukovnog obrazovanja i obrazovnih ishoda

Odgojno-obrazovne ustanove, ali i odgojno-obrazovni sustav bi u središtu trebao imati „najbolji interes djeteta“, odnosno nastojati omogućiti uvjete za razvoj najboljih ishoda kod svakog djeteta. To znači da sustav i ustanove trebaju biti fleksibilni, suvremeni i ne svrha samome sebi (tj. usmjereni potrebama škola, donositelja odluka). Učenici prepoznaju kada su škole zainteresirane za njihov napredak ili su negdje izgubile taj fokus („profesori nas puštaju da prepisujemo, nisu zainteresirani da nam objasne gradivo, nervozni su...“, Pragma 2021). Također, primjećuju i nedostatnu skrb države za njihovo obrazovanje („zgrada škole je loša, zastarjela..“, Pragma 2021).

Obrazovne politike se stoga moraju oslanjati na nalaze istraživanja, osobito kada dolazimo do pitanja primjerenog osposobljavanja djece i mladih za tržište rada. Strukovne škole u Hrvatskoj bira 70 % učenika te iako dio njih nastavlja obrazovanje nakon mature, velik dio se priprema za ulazak na tržište rada (Marković, Jelić, Adamlje, 2019).

S obzirom na situaciju da se u Hrvatskoj godinama razgovara o reformi školstva, ističemo neke nalaze OECD-a o **karakteristikama snažnih sustava strukovnog obrazovanja**, temeljenih na izvještajima OECD-a *Učenje za posao* (Learning for Jobs, 2010) i *Vještine pored škole: sažeto izvješće* (Skills beyond School: Synthesis Report, 2014) koji mogu biti od koristi i hrvatskom sustavu odgoja i obrazovanja:

I. Ponuda strukovnog obrazovanja i odgovaranje na potrebe tržišta rada: kako odrediti raznolikost i sadržaj strukovnih programa

- **Uspostaviti mehanizme koji osiguravaju da ponuda strukovnih programa odgovara potrebama tržišta rada:** ponuda programa se ponekad temelji na mogućnostima obrazovnih ustanova i potražnji učenika, umjesto na potrebama u industriji. Kako bi se postigla usklađenost programa s tržištem rada, trebalo bi ograničiti pružanje obuke za područja u kojima je potražnja za vještinama mala, učenje temeljiti na radu (kako bi se lakše shvatile potrebe u industriji) i organizirati profesionalno usmjeravanje učenika.
- **Aдекватne ključne akademske vještine ugraditi u programe strukovnog obrazovanja:** osnovne vještine (pismenost, računanje, prirodoslovlje, digitalne vještine) nužne su u traženju posla i za daljnje obrazovanje. Programi strukovnog obrazovanja bi trebali uključivati procjenu osnovnih vještina pri upisu, nadoknaditi nedostatke te istražiti načine integracije osnovnih vještina u svoje programe. PISA istraživanje u 2015. godini pokazuje kako svaki peti učenik u Europskoj uniji postiže nedovoljne rezultate u čitanju, matematici i prirodoslovlju, a ti su se rezultati dodatno pogoršali u razdoblju od 2012. do 2015. za nekoliko postotnih bodova.

Sadržaj ovih Smjernica u isključivoj je odgovornosti udruge Pragma te ne odražava stav Ministarstva rada, mirovinskoga sustava, obitelji i socijalne politike. Program „Podrška mladima u zajednici - razvoj socijalnih usluga usmjerenih mladima“ (Četvrta faza)“ sufinancira (provodi se uz potporu) Ministarstva rada, mirovinskoga sustava, obitelji i socijalne politike.

- **Ponuditi različite programe koji nude mogućnosti za sve i umanjuju ispadanje iz obrazovanja:** neki oblici praktičnih i na praksi temeljenih programa strukovnog obrazovanja su vrlo učinkoviti u poticanju, motiviranju mladih ljudi koji su prethodno bili razočarani akademskim obrazovanjem.
- **Uspostavljati fleksibilne modele učenja koji pogoduju odraslima s poslovnim i kućanskim obvezama:** programi i politike trebaju se prilagoditi potrebama odraslih koji preferiraju fleksibilne i izvanredne mogućnosti učenja te učenje na daljinu.
- **Razvijati stručne kvalifikacije više razine i načine napredovanja od početnog strukovnog programa do viših strukovnih i akademskih programa:** više stručne kvalifikacije za osobe koje su završile više sekundarno strukovno obrazovanje, koje bi nudile učenje menadžerskih, poduzetničkih te tehničkih vještina, mogu povećati privlačnost viših stupnjeva obrazovanja.

II. Kvaliteta prenošenja stručnih vještina učenicima

- **Visokokvalitetni sustavi naukovanja trebaju pokrivati širok spektar profesionalnih domena i uključivati naukovanje više razine:** naukovanje je izuzetno uspješan model učenja temeljenog na radu, razvijanja vještina te tranzicije mladih na tržište rada. Ono se mora provoditi u suradnji s industrijskim sektorom, kvalitetno, te se proširiti na nova područja kao što je javna uprava.
- **Učenje temeljeno na radu mora biti sustavno integrirano u sve programe strukovnog obrazovanja:** takav je način učenja, između ostalog, sredstvo promicanja partnerstva s poslodavcima.
- **Stručna nastavna radna snaga treba ponuditi ravnotežu nastavnih vještina i suvremenih znanja i iskustava u industriji:** u svrhu toga trebalo bi osigurati mjere za poticanje djelatnika u industriji da podučavaju honorarno ili uđu u formalno strukovno naukovanje u određenoj fazi svoje karijere.

III. Korištenje ishoda učenja: kako se vještine procjenjuju, certificiraju i koriste

- **Kvalifikacije bi trebale biti razvijene u suradnji s dionicima tržišta rada**, kako bi se osigurale potrebe industrije, u sadržaju i u načinu učenja.
- **Kvalifikacije koje reflektiraju potrebe tržišta rada trebaju biti konzistentne na nacionalnoj razini, ali dovoljno fleksibilne da dozvoljavaju lokalni pregovarački element**: konzistentnost kvalifikacija na nacionalnoj razini podržava mobilnost unutar tržišta rada, dok nastavni plan i program - definiran na lokalnoj razini – omogućava usklađivanje s potrebama lokalnih poslodavaca.
- **Uspostaviti kvalifikacijske sustave i okvire koji omogućuju upravljanje količinom kvalifikacija**: širenje broja kvalifikacija donosi konfuziju i umanjuje njihovu vrijednost te se takvo širenje mora suzbiti aktivnim upravljanjem kvalifikacijskim sustavima koje uključuje poslodavce i sindikate.
- **Učinkoviti pristupi temeljeni na kompetencijama trebaju uključivati stručne ispite i priznavanje prethodnog učenja**: stručni ispiti su nedovoljno priznati dio sustava vještina u zemljama OECD-a i često imaju važnu ulogu izvan formalnog sustava obrazovanja.

IV. Uvjeti potpore: politike, prakse i institucije koje podupiru strukovno obrazovanje i usavršavanje

- **Programi strukovnog obrazovanja trebaju biti razvijeni u partnerstvu koje uključuje vladu, poslodavce i sindikate**, uz potrebu uspostave upravljačkog tijela koje koordinira ponudu, angažman i uključivanje dionika (uključujući i socijalne partnere) te rješava pitanje usklađenosti.
- **Postojanje učinkovitog, dostupnog, neovisnog i proaktivnog profesionalnog usmjeravanja, nadopunjenog solidnim informacijama o karijeri**. Profesionalno usmjeravanje je još uvijek nedovoljno razvijeno kao zanimanje te ga je potrebno nadograditi i nadopuniti kvalitetnim informacijama o tržištu rada.

Sadržaj ovih Smjernica u isključivoj je odgovornosti udruge Pragma te ne odražava stav Ministarstva rada, mirovinskoga sustava, obitelji i socijalne politike. Program „Podrška mladima u zajednici - razvoj socijalnih usluga usmjerenih mladima“ (Četvrta faza)“ sufinancira (provodi se uz potporu) Ministarstva rada, mirovinskoga sustava, obitelji i socijalne politike.

- „Snažni“ podaci o programima strukovnog obrazovanja trebaju uključivati informacije o strukovnim programima u međunarodnim kategorizacijama i ishodima na tržištu rada. Potrebno je raditi na identifikaciji programa, osobito na razini visokog (post-sekundarnog) strukovnog obrazovanja. Brojnim OECD zemljama nedostaju podaci o ishodima na tržištu rada.
- **Trebaju postojati konzistentni aranžmani za financiranje tako da izbor strukovnog obrazovanja ne bude iskrivljen dostupnošću sredstava.** Dok više sekundarno strukovno obrazovanje i osposobljavanje rijetko uključuje naknade u zemljama OECD-a, post-sekundarno obrazovanje uključuje različite naknade, koje nisu uvijek usklađene s onima u tercijskom obrazovanju.

Spomenimo i kako je OECD došao do značajno važnog podatka vezanog uz rano praćenje akademskog uspjeha učenika. U različitim kontekstima, pokazalo se da praćenje učeničkih sposobnosti minimalno povećava obrazovne ishode učenika s jako dobrim rezultatima, dok znatno smanjuje akademsku izvedbu učenika s nižim rezultatima. Na taj način, praćenje povećava nejednakosti u obrazovanju bez ostvarivanja ukupno prosječne koristi u akademskoj izvedbi učenika. Osobito gdje se praćenje odvija od rane dobi, izbor učenika ili selekcija u pojedine obrazovne smjerove obično je povezana s njihovom socio-ekonomskom pozadinom. Škole tako mogu doprinijeti stvaranju (umjesto ublažavanju!) početnih razlika u obrazovnim mogućnostima.

Sadržaj ovih Smjernica u isključivoj je odgovornosti udruge Pragma te ne odražava stav Ministarstva rada, mirovinskoga sustava, obitelji i socijalne politike. Program „Podrška mladima u zajednici - razvoj socijalnih usluga usmjerenih mladima“ (Četvrta faza)“ sufinancira (provodi se uz potporu) Ministarstva rada, mirovinskoga sustava, obitelji i socijalne politike.

Sadržaj ovih Smjernica u isključivoj je odgovornosti udruge Pragma te ne odražava stav Ministarstva rada, mirovinskoga sustava, obitelji i socijalne politike. Program „Podrška mladima u zajednici - razvoj socijalnih usluga usmjerenih mladima“ (Četvrta faza)“ sufinancira (provodi se uz potporu) Ministarstva rada, mirovinskoga sustava, obitelji i socijalne politike.

Literatura:

1. Bergin, C. i Bergin, D. (2009). Attachment in the Classroom. *Educational Psychology Review* 21 (2), 141. – 170.
2. Christenson, S. L. i Thurlow, M. L. (2004). School Dropouts: Prevention Considerations, Interventions, and Challenges. *Current Directions in Psychological Science* Vol. 13, 1, 36. – 39.
3. Jacobson, K. C. i Rowe, D. C. (1999). Genetic and Environmental Influences on the Relationships Between Family Connectedness, School Connectedness and Adolescent Depressed Mood: Seks Differences. *Developmental Psychology* Vol. 35, 4, 926. – 939. Dostupno na: <https://psycnet.apa.org/doiLanding?doi=10.1037%2F0012-1649.35.4.926>.
4. Marković, N., Jelić, K. i Adamlje J. (2019). U traženju mjesta pod suncem: mladi u sjeni sustava obrazovanja i zaposlenja. Pragma: Zagreb.
5. Mahoney, J. L. i Cairns, R. B. (1997). Do extracurricular activities protect against early school dropout? *Developmental Psychology* 33(2), 241. – 253. Dostupno na: <https://doi.org/10.1037/0012-1649.33.2.241>.
6. Mcneely, C., Nonnemaker, J. i Blum, R. (2002). Promoting School Connectedness: Evidence from the National Longitudinal Study of Adolescent Health. *The Journal of school health* 72. 138 – 146.
7. OECD (2010). Learning for Jobs. *Synthesis Report of the OECD Reviews of Vocational Education and Training*. Dostupno na: <http://www.oecd.org/education/skills-beyond-school/Learning%20for%20Jobs%20book.pdf>.
8. OECD (2012). *PISA Results: What Students Know and Can Do. Student Performance in Mathematics, Reading and Science* (1). Dostupno na: <http://www.oecd.org/pisa/keyfindings/pisa-2012-results.htm>.
9. OECD (2014). Skills beyond School: Synthesis Report. *OECD Reviews of Vocational Education and Training, OECD Publishing*. Dostupno na: <http://www.oecd.org/education/skills-beyond-school/Skills-Beyond-School-Synthesis-Report.pdf>.
10. Pragma – interni izvještaji o radu Savjetovaništa za mlade, 2021.
11. Sroufe, L. A., Fox, N. i Pancake, V. (1983). Attachment and dependency in developmental perspective. *Child Development* 54, 1615. – 1627.

Sadržaj ovih Smjernica u isključivoj je odgovornosti udruge Pragma te ne odražava stav Ministarstva rada, mirovinskoga sustava, obitelji i socijalne politike. Program „Podrška mladima u zajednici - razvoj socijalnih usluga usmjerenih mladima“ (Četvrta faza)“ sufinancira (provodi se uz potporu) Ministarstva rada, mirovinskoga sustava, obitelji i socijalne politike.